

TIL VA NUTQ MUNOSABATLARI, PAYT HOLI PARADIGMATIKASI

SamDCHTI magistranti: Yarqulova Dilnoza Mehriddinovna

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola gap strukturasi o'zbek va ingliz tillarida payt holi paradigmatisasi masalasiga bag'ishlangan. Unda: hol va paradigmatisa konsepsiyalari, gap qurilmasida so'zlararo paradigmatisik va sintaktik munosabat, hol va uning semantik turlari, til sathidagi temporal grammatik va leksik shakllar va ularning payt holi vazifasiga xoslanish usullari, jumla paradigmatisasining gap bo'laklar bilan aktual bo'linishi ingliz va o'zbek tillaridagi turli misollar yordamida o'xshash va farqli jihatlari haqida izchil mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: til va nutq bog'liqliklari, sintagmatika va paradigmatisa tushunchalari, temporal leksemalar, payt holi, pay tholi vazifasida qo'llaniluvchi so'z va birlklar.

Til va nutq birliklari orasidagi asosiy tafovutlardan biri til birliklarining tanlanishga imkon beradigan paradigmalarda, nutq birliklarining esa tanlanish asosida birin-ketinlikda birlashadigan hosilalar-sintagmalarda voqe bo'lishdir. Lisoniy birliklar bir-birini eslatib turish xossasiga ega. Tildagi barcha birliklarni nutqqa chiqarishda 3 ta munosabat turlari faol ishtirok etadi. Bular: paradigmatisik, sintagmatik va izomorflik tushunchalaridir. Tilning lug'at boyligidagi morfema va leksemalar ba'zan o'zining asl semantik mazmunidan uzoqlashib paradigmatisikqatlamda yangicha mazmun kasb etadi. Masalan, dutor chalib o'tirsam, tori uzilib ketdi. Ushbu gapdagi -sa qo'shimchasi shart mayli shakli ekanligi barchaga ma'lum. Shunday bo'lsada ushbu gapda paradigmatisik qatlamda pay tholi vazifasini bajarib kelmoqda.

Hol — gapning bo'laklaridan biri bo'lib, ish-harakatning belgi-sifatini, uning bajarilish usulini, shu bajarilish bilan bog'liq bo'lgan o'rin, payt, sabab, maqsad, shart-sharoit, miqdor-daraja kabi xususiyatlarini ko'rsatadi. Odatda hol fe'l bilan ifodalangan bo'lakka bitishuv yoki boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, undan anglashilganish-harakatning belgisini bildiradigan ikkinchi darajali gap bo'lagidir.

Avvalo shuni aytishimiz joizki, "hol" atamasini unchalik ham xursand bo'lib bo'lib yengil nafas bilan aytib bo'lmaydi, chunki bu ikkinchi darajali bo'lakning mohiyati haqida noto'g'ri fikrlar ham bildirishga to'g'ri keladi. "Hollik" kategoriyasi ikkita tushunchani keltirib chiqarishi mumkin, ikkalasi ham noto'g'ri. Bir narsadan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, qo'shimcha ma'no har doim ergash gap bilan ifodalanadi, bu, albatta, to'g'ri emas: qo'shimcha so'z turkumi turli morfologik vositalar bilan ifodalanishi mumkin. Ikkinchidan, "hol" atamasi qo'shimcha ma'no yuklab, har doim fe'lni o'zgartiradi, degan tushunchani keltirib chiqarishi mumkin, bu

ham noto'g'ri! Qo'shimchali ma'no sifatdosh yoki ergash gap bilan ifodalangan gapning bir qismini ham, fe'l bilan ham o'zgartirishi mumkin. "Tashrif so'zlovchisi" atamasi qat'iy o'rnatilgani uchun uning o'rniga boshqa atama qo'shishga urinib ko'rish befoyda bo'lar edi. Shuning uchun biz atamaning ma'nosi haqida aytilganlarni yodda tutib, uni saqlab qolamiz. Qo'shimchalar tasniflanishiga ko'ra bir qancha usullarga ajratilishi mumkin va biz ularni quyidagicha guruhlaymiz:

- 1) ma'nosiga ko'ra;
- 2) morfologik xususiyatlariga ko'ra;
- 3) bosh so'zning turkumiga ko'ra.

Bulardan ma'noga ko'ra tasniflash o'z-o'zidan bilinib turibdiki grammatik tasnif emas. Chunonchi, o'rin qo'shimchasi bilan bir zamon ko'rsatkichi o'rtasidagi farq asosan semantik bo'lib, qo'shma gap shakl vazifasini bajaradigan so'zlarning leksik ma'nosiga bog'liq. Biroq, bu tasnif ma'lum grammatik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, ayniqsa, biz gapdagi so'z tartibini tahlil qilsak va qo'shimcha qo'shimchalarning bir semantik turi bu jihatdan boshqasidan farq qiladi. Shuning uchun qo'shimcha qo'shimchalarning ma'nosiga ko'ra tasnifini sintaktik nazariya e'tiboridan chetda qoldirib bo'lmaydi.

Hol ravish, fe'l, ot, sifat, son, olmosh kabi so'z turkumlari bilan, shuningdek, taklidiy so'zlar, shuningdek, so'z birikmalari bilan ifodalanadi.

Payt holi gap strukturasida turli leksema va leksik birliklar bilan ifodalanadi, hattoki ingliz tilidagi temporal leksemalardan tashqari boshqa birikmalar, jumladan, infinitive yoki gerundli qurilmalar ham gapda ushbu sintaktik vazifani bajarib kela oladi.

Xulosa. Tadqiqotimiz orqali ingliz va o'zbek tillarida payt holi paradigmaticasi qiyosiy jihatdan o'rganib chiqildi va quyidagi xulosalarga kelindi:

- Ikki qardosh bo'lmagan til sathida payt holini ifodalab keluvchi unsurlar turlicha bo'lishiga qaramasdan, sintaktik va semantik jihatdan payt holi bir xil konsepsiyani ifoda etadi;

- Tilshunoslikda payt holini ifodalab beruvchi birliklar nafaqat leksemalar orqali, balki murakkab sintaktik qurilmalar orqali ham ifodalaniladi;

- Ba'zi grammatik shakllar va leksemalar semantik holatdan paradigmatic qatlamga o'tgandagina payt holi vazifasida kela oladi;

- Payt holi paradigmaticasi tilshunoslikda mustaqil nazariya emas, balki sintaktik va semantik ish mexanizmlaridan biridir.

- Payt holining ot, olmosh uyg'unligida payt predloglari, o'zbek tilida esa payt kelishigi, gerund, infinitivli qurilmalar bilan ifodalana olishi. Bunda bir qator olimlarning ilmiy va badiiy adabiyotlardan keltirilgan misollar bilan eksperiment o'tkazildi;

-Payt ma'noli birikmalarning bir nechta semantik guruhlari A.M.Muxin nazariyasiga asoslanib aniqlandi. Bunga muvofiq, temporal sintaksemasining payt ma'nosi bilan bir qatorda boshqa ma'noviy qatorlari mavjud bo'lgan quyidagi turlarini aniqlashga erishdik: asliy temporal, temporal lokativ, temporal kauzal, temporal aktiv, temporal approksimativ va temporal ekeplikativlar. Shu bilan bir qatorda asliy temporal, temporal lokativ, temporal kauzal, temporal aktiv, temporal approksimativda payt ma'nosi borligini aniqlash uchun eksperiment natijasida asliy temporal sintaksemada substansial va payt ma'nosi belgilari, temporal lokativda vaqt va o'rin-joy, temporal kauzalda vaqt va sabab xususiyatlari, temporal approksimativda chamataxmin va payt belgilari ko'rsatib berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev K.M. "Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке". - Баку, 2003. – С. 123.
2. Abdullayeva M.E. Синтаксическая деривация терминов. // Научный журнал лингвистов. 2015. // [https //cyberleninka.ru](https://cyberleninka.ru).
3. Abdurahmanov G'., Xoliyarov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 1979. Abdurazakov M. Принципы детерминированности высказывания. - Ташкент, 1990. -С. 26-27.
4. Abduraxmanov G.A. Синтаксис осложненного предложения (К некоторым спорным вопросам синтаксиса тюркских языков). // Структура и история тюркских языков. -М., 2001. -С. 139.
5. Abduraxmonov G., Sulaymonov A., Xoliyorov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: O'qituvchi, 1979.-345 б.